

אהובי הגאונים היקרים!

מכתבם היקר שבא לידי יחד עם המחברת "משפט צדק" מחץ את לבבי. לא על עצם המחלוקת כמו שהיא, שהיא בעוה"ר צרעת ממארת בבית ישראל ומחלה נושנת, שרק ע"י הבטחתה הנאמנה של אמרת ה', אשר ישלח לנו את מלאך הברית, מלאך השלום, אשר ישיב לב אבות על בנים ולב בנים על אבותם, הננו מקוים להרפא ממנה, אבל על מה ביחוד אני מצטער מאד על הצורה המכוערה שהלבישו בה את המחלוקה הזאת אנשים שאינם רבנים כפי הנראה, כ"א אנשי השוק והמסחר, שהקדימו את דברי הקדמתם למכתבי הרבנים, אשר לא חסו על כבודה של תורה וישימוה לשמצה, בבטנים כל כך גסים, נגד רב וגאון גדול בישראל כהדר"ג שליט"א, אוי לעינים שכך ראות, תמה אני מאד, איזה היתר מצאו להם הרבנים המפורסמים שבמדינה לעבור על דברים מרים ומכאיבים כאלה בשתיקה, ואיך לא גערו בנזיפה במוציאי הדיבה ופושקי שפתים הללו והדבר יפלא איך יוכלו ת"ח לשקוט במכונם, לראות בזילותא דאורייתא, ואפי' אם יהיבנא להו טעותיהו, שהדעה שהדר"ג ס"ל כוותה, היתה דעה שהיא ח"י נגד אמתתה של תורה, האיך יש להם רשות לדבר עליו עתק, הלא דברי הרדב"ז בתשו' ח"ד ס"י קפ"ז הם מפורשים, שאפילו מי שטועה ח"ו בדבר מעיקרי התורה מחמת עיונו פטור מעונש, שמפני שחושב שמה שעלה בעיונו הוא אמת, וא"כ אנוס הוה, ומביא ראי' מר' הלל שאמר אין להם משיח לישראל שכבר אכלוהו בימי חזקיהו, (סנהדרין צ"ח א' וצ"ט ב') והוא טעות בדבר של עיקרי הדת, ומ"מ לא חדלו מלומר שמועה משמו ונראה דס"ל להרדב"ז דדמי לשבועה דילפינן (שבועות כ"ו א') מהאדם בשבועה פרט לאנוס, ואוקמינן לה בהא דר"כ ור"א דהוי משתבע כ"ח מהם דהכי אמר רב, וא"ל רב דלא הוי כאן שבועת שקר משום דלבך אנסך והוי אונס הלב אונס גמור לענין התלוי בדעות, ונראה שדברי הרדב"ז הללו הם שלא כדברי בעל העיקרים מאמר ראשון פ"א, דמוכיח מהא דרבי הלל, שאין ביאת המשיח בכלל העיקרים, ולא כדברי הרמב"ם, ולדעת הרדב"ז א"צ לזה דכל שטועה בעיונו אין עליו עונש, וחלילה לבזותו אפי' אם הטעות

היא בענין של עיקר וגם בעל העיקרים י"ל דמודה לסברת הרדב"ז אלא דמסתבר לו שכל חכמי הדור כולם ה' מזהירים ברבי הלל לחזור מסברתו אם נאמר שהוא עיקר התורה, ובכה"ג בדבר שאין בו מחלוקת וכל חכמי הדור מזהירים ע"ז, י"ל שאין זה טעות בעיון, ואפילו אם יהי' ככה הלא אין זה שייך רק בדבר שאין בו שום מחלוקת ע"ז בין כל חכמי הדור, שח"ו חוץ מהלל לא פקפק ע"ז שום חכם מישראל, אבל בדעות שהרבנים הללו חלוקים ביניהם פשיטא דלא שייך שום עונש, אפילו למי שטועה בעיונו. והלא רבים וגדולים מחכמי הדור וגאוני ישראל בין בדור הזה, בין בדור שלפנינו נוחי נפש ז"ל, ס"ל שהן הן גופי תורה ומצוה רבה, באיזה אופן יש להם רשות לתקוע עצמם בדבר הלכה ולשתוק על זילותא דת"ח גדול הדור אפי' לפי דעתם, ובאמת גם דעת בעל העיקרים היא כדעת הרדב"ז בזה כמבואר בפ"ב שם, והוא ג"כ דעת הראב"ד בהשגתו על הרמב"ם בפ"ז מה' תשובה ה"ז, ונשאר לפ"ז הרב אברבנאל דלא ס"ל הכי בספרו ראש אמנה פ"ז יחיד לגבי רבים וגדולי הפוסקים ואפי' לפי דבריו, לא שייך כלל ענין זה בדבר שעקרו במחלוקת הוא תלוי, ולא הוכרע עפ"י חכמי הדור כלל, ולא שייך לומר כאן אחרי רבים להטות, דמי יודע מי הם הרבים, המתנגדים לדעות הללו, או המחזיקים אותן לקדושות ויסודיות לקדושות התורה וישראל, והרי כל זמן שלא נתקבצו בעלי הדעות במעמד אחד, כדין סנהדרין ברובא דאיתא קמן, (בחולין י"א) איך שייך בזה דין של אחרי רבים להטות, ובפרט שבדאי כל אחד מבעלי הדעות המנגדים יש להם טעם מיוחד, ובכה"ג דאי ל"ש רובא כשהם אינם לפנינו, כ"ד הש"ך בחו"מ סי' כ"ה סי"ק י"ט, וגם מהספרים קשה להכריע איזה הם דעת הרוב, ואיך אפשר להקל בשביל כך באיסור עשה דכבוד תורה החמור, ולזלזל עי"ז במידי דחמיר טובא כבבזוי ת"ח, דחשיב אפיקורס ומגלה פנים בתורה שלא כהלכה, וה"ז מהמורידים ולא מעלים, ואפי' במבזה חבריו בפני ת"ח נקיט להו הש"ך בכלל זה, ביו"ד סי' קנ"ח סק"ו, וחמור יותר מחייבי כריתות ומיתות ביד, שהרי אין לו חלעוה"ב, כמבואר בגמ' סנהדרין צ"ט ב' וביו"ד שם בש"ך, ובשר"ע סי' רמ"ג ס"ג, וחדוש הוא שלא הובא שם דה"ה מבזה חבריו בפני ת"ח וכל חומר של ספיקות לחומרא הנוהג באיסורים היותר חמורים צריך לנהוג כאן בודאי, כדאמרן, דאיסור כזה שאין לו חעוה"ב חמור מכלן, כדאיתא בגמ' דב"מ נ"ט א' בתשובה שהשיב דוד לדואג ואחיתופל, ומד' התוספות סוטה ד' ב' ד"ה היא, יש לדון עד כמה התשובה קשה, במקום שאמרו חכז"ל ע"ז שאין לו חעוה"ב, ואיך יתכן להעלים עין ממכשול נורא כזה, בשביל אומדנות וסברות בעלמא, שיעלה על לב כל אחד מבלי שום יסוד.

וראוי לעיין בתשובת זקן-אהרן חד מתקיפי קמאי בימי הבית יוסף ומהר"ם אלשקד ומהר"י בי רב וחבריהם הגדולים, כמה גער

על מי שהרהיב עז לדבר עתק על ת"ח בשביל שעסק בספרי פילוסופיא, אעפ"י שדעת הגאון המחבר ז"ל לא היתה נוחה מזה בשביל התלמידים, מ"מ לכבוד התורה קנא קנאת ד' וחגר חרבן כישמעאל נגד המדבר עתק על ת"ח, אע"פ שיש לדון שאותו האיש שדיבר נגד הת"ח, בערה בלבו הקנאה לש"ש, מ"מ גער בו בנוזפה רבה, כדי שידע להזהר שלא להכות בגחלתן של חכמים,

ואם באנו לעשות סיג לחומת הדת, הלא צריכים אנו לדעת שלא לגרום את ההרס היותר גדול שמהרס את כל בנינה של תורה, שבא ע"י ביוזי ת"ח ח"ו, ובוא וראה דברי הירושלמי, בחלק, בפסקא ואפיקורס, ר' יוחנן ור"א ה"א כהן דאמר אהן ספרא, חורנא אמר כהן דאמר אלין רבנן והוא כדברי רב פפא בבבלי שם ק"ב "כגון דאמר הני רבנן" ומסיק שם בטעמא דמלתא של חומר של המבזה ת"ח אפי' בדבור בעלמא, שהוא כבר בכלל אפיקורס, ר"א ורשב"ג ה"א לכיפה של אבנים כיון שנתרעעה אחת מהן נתרעעו כלן, וחורנא אמר לבית שהוא מלא תבן אע"פ דאת מעבר ליה מינה, אהן מוצא דבגוה היא מרעע כתליא, ועיי"ש במפרשים, והעיקר הוא שהסבירו לנו חכז"ל שעיקר הדבר שמפקפק את כל בנין יסוד תוה"ק, הוא כשמפקירים את כבודה של תורה בזלזול של כבוד חכמיה ולומדיה. ופשוט הדבר שאין לשום אדם כח לבדות מלבו לומר, שהוא עושה סיג לתורה בדבר שחכמים גזרו אומר והחליטו שהוא הירוס וחרבן של כל בניני התורה, משל לכיפה אבנים שנתרעעה אחת מהן.

והנה אני מרחוק לא אוכל להכנס בעיקר הענין של פרוד העדה, שלא נשאלתי ע"ז משני הצדדים, וגם כל תהלוכות הענין הוא לי לפליאה עצומה, ולא אבין מה ראה הדר"ג לפטור עצמו מן הרבנות לעת כזאת, אשר המתנגדים החציפו כ"כ לדבר דברים שאסור לשומען גם על קטן שבישראל, וק"ו על גדול הדור, בתורה בחכמה ביראת-שמים ובזכות-אבות, ובמדות תרומיות כהדר"ג שליט"א ואם כי רצה שבנו הרב שליט"א ימלא את מקומו, היה ראוי לדחות את הדבר עד שישתתקו המתלוננים ואיך כ"ג נתן להם יד לאחוזקי שקרייהו, ויתר תמה אני איך היו הדברים שבנו הרב שליט"א דרש בגנותה של הציונות נגד שיטת כהד"ג, והדברים באו לידי כך עד שהעדה בכללה הכניעה את עצמה למתנגדים בעלי-הריב, באמרה שהיא חוזרת בתשובה, כאלו האהבה לאה"ק והחפץ לעזור לבנין האומה ולהשיב את שבותה, שהיא המצוה הגדולה שבמצות התורה, הכוללת את מצות ישוב א"י, וצפי' לישועה ששואלים לאדם ביום הדין, נעשית לעבירה, שצריכים לשוב ע"ז בתשובה.

והרי אמת הדבר, שיש בתכונתה של השיטה הציונית, ע"פ הבאור שמבארים אותם הרבה מנושאי דגלה, צדדים של שבח מרובים מאד, וגם תערובות של

נסיות זרות שחייבים אנו להסיר אותם מתוך עצמה של התנועה, שהיא קדושה ביסודה, ושלא אנשי חול חדשו אותה באמת, אלא שהם נתנו לה פנים של חיים מדיניים, אבל את היסוד החיוני שבתנועה זו הניחו צדיקים גדולים, כמו הגאון הקדוש ר' אלי' מגרידיץ וחבריו הגאונים הצדיקים ז"ל, ובודאי כל ת"ח המחזיק בענין הציונות, איננו חשוד להחזיק בצד השלילי ובחלק שנתערב במהלך התנועה, ע"י אנשים הרחוקים מדרך התורה, שנהרו אליה כ"א כונתו להרים על נס את סגולת-ישראל הכללית באחדות האומה, ואת בנין אה"ק וישובה, ובאיזה אופן יוכלו לדבר על צדיק עתק בגאווה ובח, לשלוח יד בקדשי שמים. והנני מקוה שכל רבני המדינה וגדוליה יקנאו את קנאת התורה, תורה דיליה של הגאון הישיש שליט"א, ויחוסו על כבוד שמים וכבוד קדושת זקנו מרן בעל החת"ס ז"ל ויהירו את אלה אשר הרהיבו עז בנפשם לשלוח לשון בכבוד הדר"ג, שישובו בתשובה שלמה ויבקשו ממנו מחילה וסליחה ברבים, והדר"ג ברב טובו וענותנותו, יסלח להם כרב חסדיו ויתן יד לשלום גם לאלה אשר בנו להם במה בפ"ע, ובדרכי-נרעם ונתיבות שלום ישובו ויחשו תחת דגל תורתו חכמתו ויראתו, ויזכרו מרחוק את ה' וירושלים תעלה על לבם, ואהבת ארצנו הקדושה וחבת בנינה, וחברת קדושת עת-דודים אשר הגיעה בע"ה, המופיעה באורה על כל קצוי ארץ, וגם גוים וממלכות מביטים עליה בהדרת קודש, תתגדל ותתאדר בלב כל אחינו בני ישראל, ובזה תבא מהרה עת גאולה וישועה אמיתית, ומציון תצא תורה לכל עם ה' הגוי כלו, ולכל אפסי ארץ, ויאמר כל אשר נשמה באפו ה' א' ישראל מלך ומלכותו בכלי-משלה, ויראו עינינו וישמח לבנו בישועתו באמת, באמור לציון מלך אלקיך.

ואני תמה מאד על הרבנים, שעזרו להיחידים הללו, שתלו את הנמוק של ענין הפרידה מהקהילה הכללית, מצד הנסיה להענין של הציוניות שמצאו בהדר"ג שליט"א, איך לא העמיקו לדעת, שעיקר יסוד דעת כתר"ה, הלא היא רק מצד אהבת כלל ישראל, התקועה בלבו הטהור, שהיא המדה היותר עליונה, שבה נשתבחו כל חסידי עליון וגדולי הדורות רועיי-ישראל הגדולים אשר מעולם, וכל יסוד הרעיון של הוצאת פרשעי ישראל מכלל האומה, הלא הוא רעיון פסול ודרך המינות ממש, כסתם משנה דמגילה כ"ה א', האומר יברוך טובים הרייזה דרך המינות, ופרש"י שם שאינו כולל רשעים כשבחו של מקום, וחכמים למדו בכריתות ר' ב', מחלבנה שריחה רע, ומנאה הכתוב בין סממני הקטורת, שמצריכן הכתוב בהרצאתן להיות באגודה אחת, והתוס' שם ד"ה האומר פירשו שמוציא רשעים מן הכלל, ואעפ"י שפירשו עוד פירוש אחר, וכן יש מהמפרשים האחרים שפירשו ג"כ משום שתי רשויות, מ"מ ודאי אלו ואלו דברי אלקים חיים, ולא פליגי על עצם הדעה, שאסור להוציא את הפושעים מכלל ישראל. והטו"א הקשה הרבה על הפירושים האחרים, והוכיח ברור מלשון המשנה וסדורה, שהעיקר הוא

כפירש"י ותוס', דהו"ל דרך המינות להוציא את הפושעים מן הכלל. ואם כי ראו גדוליה הדורות בדורות שלפנינו כשקמו רשעים לקעקע ביצתם של שונאי ישראל מן העולם ורצו להתדמות להאומות בכל מעשיהן ולהתקרב לשמד רח"ל ממש, והורו הגאונים גדוליי ארצ' ז"ל להבדל מהם, הלא היתה עיקר כונתם, מפני שהפושעים ההם התחילו לקצץ בנטיעות של האחדות אשר לכלל ישראל, ורצו להחריב ממש את האומה ביסודה, במה שעשו להם צביון מיוחד בעניני הדת, ובמחיקת שם ציון וירושלים מתוך התפילה, והתחקות של דרכי הגוים, בבנין בתי-הכנסיות, ושלחות-יד בהוראות איסור-היתר, וכיו"ב, וא"כ ה' הרעיון של הפרוד של הגאונים ההם זצ"ל ממש כדי לחזק על ידו את אחדות האומה כולה, שממילא עי"ז גם הפושעים נכנסים אל הכלל, אבל לומר שיש דעה קבועה שפושעים שאומרים שישראל הם גוי אחד, ושצריכים הם לשמור את הצביון של האומה בתור אומה מיוחדת ואחדותית, אע"פ שהם טועים עדיין בהרבה דברים מפני חשכת הגלות, — להחליט שהם יוצאים מכלל ישראל, ושאינן האומה כוללת כ"א את הטובים והצדיקים לבדם, הרי היא דרך המינות, כפשטא דמתניתין לפירש"י ותוס', ודעה פסולה ואסורה לבא בישראל היא אליבא דכו"ע. ובדאי לא יתכן לומר שמה שהוא אליבא דרש"י ותוס', והכרעת גדולי גאוני-בתראי הסו"א ז"ל, דרך המינות ח"ו יהי' לדעות אחרות חלילה דרך הקדש ודרך צדיקים, רחמנא ליצלן מהאי דעתא.

ומפורש אני אומר שאין אני מדבר כלל ע"ד ההנהגה המעשית איך להתנהג בפועל בסדרי-הקהלות, שזהו דבר שצריך להמסר לחכמים הקרובים גדולי המדינה, ולכל גדול וגאון בעדתו, שישקלו במשקל צדק, באיזה אופן יכון יותר דרך ה', לטובת הכלל, ולטובת התורה והיהדות האמתית בישראל בקדושה ובטהרה, אבל להרים על נס ולומר, שיש ח"ו שמץ של דעה כוזבת במי שבא ואומר, בטהרת לבבו, ע"ד אחדותם של ישראל בכלל, ושאי-אפשר להוציא את הפושעים מן הכלל, מה שהוא דרך האמת ויסודה של תורה, והאומר היפך מזה, צריך לחוש שלא יתפש ח"ו בדרך המינות, ע"ז כל אחד מישראל חייב למחות בכל כחו, בכל לבבו נפשו ומאודו, וביחוד תמה אני על הרבנים הללו, איך העלימו את עיניהם מכל שיטתו הקדושה של גדול העולם רבינו מוהר"ל מפראג ז"ל, שכל ספריו הקדושים וביחוד ספרו נצח ישראל, סובב הוא על היסוד העיקרי הזה, שהוא ממש יסוד היחוד והאמונה, שאחדותם של ישראל בחירתם וקדושתם הכללית, הוא דבר שהוא למעלה מכל מעשה ומכל בחירה אנושית, ושום חטא ועון ושום דעה ושום ע"ז, ושום כפירה בעולם, אינה יכולה לפגום בקדושת האחדות הכללית של עם ה' — שבחירתם הקדושה היא מצד העילה השם יתברך, ולא מצדם, שהם עלולים להשתנות ח"ו. והמינות ביסודה היא היא שכפרה בעיקר הקדוש הזה, והוציאה

בכח הטומאה של הכפירה הזאת לתרבות רעה את הנחשלים שבנו, וכדאחזי אותו רשע לריב"ח, עמא דאהדרינהו מריה לאפי' מיניה, חגיגה ה' ב'. ובשביל כך נקראו המינים הרשעים הללו, הם ותלמידיהם ותלמידי־תלמידיהם, וההולכים בדרכיהם הרעים וספריהם וגליונותיהם הפסולים, בשם: המטילים איבה ותחרות בין ישראל לאביהם שבשמים, (שבת קט"ז א'). וברור לי הדבר שמיד שישימו על לבם חכמי דורנו הותיקים, המתאמצים לגדור את כרם ה' בית ישראל, לדברים היסודיים והקדושים הללו, מיד יגדרו את הפרצה של הדעה הרעה והמוטעת הזאת, שבעוה"ר התחיל ארס־המינות שלה לצודד נפשות ולפעפע בלבבות של אנשים תמימים הקרואים והולכים לתומם, ויכריזו ברבים את הקריאה הגדולה והנצחית, הכתובה בתפילין דמרי עלמא: מי כעמך ישראל גוי אחד בארץ. וכ"ד הזוהר ויקרא צ"ג ב', המוסיף ע"ז, "ודאי בארץ הם גוי אחד עמה אקראון אחד ולא אינון בלחודיהו".

ויש אחרים התולים את עצמם במאמרי הזוהר הסתומים, המדברים לפעמים על דבר הענין של הערב־רב, והתפרדות שלהם מכלל ישראל, לפני הגאולה השלמה, והם לוקחים את כל דברי הסודות הקדושים הללו, שהם עומדים ברומו של עולם, דברים כפשוטם, ומרבים עי"ז מחלוקת בישראל, והם לא ידעו ולא יבינו, כי היסוד של הסימן של הערב־רב, הוא בנוי בדבר המדות הטהורות היסודיות של ישראל בכלל, וכמו שאמר דוד, על הנתינים והגבעונים, לא מזרע ישראל המה, שלשה סימנים יש באומה זו רחמנים, ביישנים, גומלי חסדים, כל מי שיש בו שלשה סימנים הללו ראוי להדבק באומה זו, ומכלל הן אתה שומע לאה, ביבמות ע"ט א', והמדות הקדושות הללו אינן בעיקרן תלויות בבחירה, כי הן בכלל המתנות היקרות והטובות שנתן הקב"ה לישראל בחסדו, — ובלשון הירושלמי בקדושין פ"ד ה"א, על סוגיא דהרחקת הנתינים דהתם, שלש מתנות טובות נתן הקב"ה לישראל, רחמנים, ביישנים וגומלי־חסדים, וכהא דביצה ל"ב ב', בעובדא דשבתאי בר מרינוס, דאמר, הני מערב־רב קאתי, וכל המרחם על הבריות, בידוע שהוא מזרעו של אברהם אבינו, וכל שאינו מרחם על הבריות, בידוע שאינו מזרעו של אברהם אבינו, ועיקר הסימן היסודי של הזוהר הוא כמ"ש בבראשית כ"ה ב', בעניני הסוגיא דערב־רב שם, שהם אינם חוששים לטובת ישראל, והם נוטים לאוה"ע יותר מלישראל, אם יחזון לישראל בדוחקא מתרפין מיניה, ואית לן רשו לשיזבא לון ולא בעאון, ומתרפין מאורייתא ומאלין דמשתדלין בה, למיעבד טב עם עובדי כו"ם, ועוד סימן לערב־רב, שהם מזלזלים בת"ח, שע"ש כך נקראו ענקים לגריעותא, דמזלזלין לאלין דאתמר בהון ענקים לגרירותיך. ובודאי כך הוא המדה של כל אלה ששונאים את האומה בכלל, וכופרים בסגולותיה, שהם מבזים את התורה ות"ח ביסוד דרכם הרעה, מה שאין כן אלה המודים בסגולת האומה, אעפ"י שיהו עדיין רחוקים מקדושה בדרך אמת, מ"מ עלולים להכיר ולידע שהתורה

היא נשמתן של ישראל, ומתפארים הם עכ"פ לפי מושגם "בספרותנו העתיקה" ומכבדים אותה, וממילא מכבדים הם ג"כ במדה ידועה את לומדיה, וכשמתנהגים עמהם בנחת כראוי לדברי חכמים שבנחת נשמעים, הם ג"כ נכנעים מפני הדר קדושתה של התורה, מפני שסוף-סוף אחדותן של ישראל מאירה בהם איזו הארה מקודשת, וחפצים הם תמיד לעבוד דוקא בעד הכלל, ולא להתרפות מלעזור לישראל בשעת דחק, איך אפשר לומר על עם ד' אלה, שהם חלילה בכלל ערבי-רב, ד' ישמרנו.

וברור אצלי שע"י הנהגה של התקרבות וידידות, יהיו כל אלה המתקשרים עם הכלל באים בקרוב לתשובה, בתחילה במדרגה קטנה ובדברים מעטים, ואח"כ ישובו ברוח ד' תמים ושלם, ובגדולת הכרה וידיעה פנימית באור ה' מקור-חיים, ובודאי זאת היא כל כונתו של הדר"ג במה שנשא את הנס של ההתקרבות על היסוד הלאומי, שהם עכ"פ עלולים להבין אותו. ובטוח אני שלא עלתה על דעתו בשביל כך לתת יד ושם בהנהגה ובנאמנות של עניני הדת וכל התורה והמצוה, לאלה האנשים שלא הוכשרו לזה ע"פ דין תורה"ק, ומה להם כי הרעישו עולם במדה זעומה כל-כך?

והנה אמת הדבר שאין ללמוד כלל מענין אחדות האומה בכלל, יזע"ו נאמרו כל אלה הדברים הקדושים של חכמינו ז"ל בדבר זכות הכלל, שאין שום חטא ועון יכול ח"ו לעכב את כל ישראל מלהיות כולם באגודה אחת, לענין הנהגה מיוחדת של כל קהלה בפני עצמה, שבוז יוכל הקלקול לבא, אם יתגברו אנשים פושעים ומפירי-תורה, שהרי הברית הכרותה לישראל שתמיד לא זזה קדושת השי"ת מהם, היא הולכת בעיקרה על הכלל כולו. אבל מאחר שהדר"ג עשה את מעשיו לש"ש, ורצה לקרב עי"ו את הנדחים והרחוקים, אף אם נאמר שישנו מניעות מלהוציא אל הפועל את מחשבתו בנוגע להנהגת הקהלה בפרטיות, אבל זה בודאי חיובא רמיא על כל הפוגעים בכבודו, שיבקשו רחמים על עצמם, ושיפייסו אותו ברבים, כמוש"כ.

ויש בכל הענינים הללו להאריך הרבה, בין בגופי הלכות, בין בהדרכות מוסריות ודעות רוחניות של הנהגת הכלל, אבל אין הזמן גרמא לזה מפני הטרדות, ומפני שאיני תוקע א"ע להלכה למעשה, בעצם גופא דעובדא של פרוד הקהלה, מהטעם שכתבתי לעיל, ע"כ איני נכנס בפלפול עם הרבנים בעליהמכתבים, בקונטרס "משפט צדק" הנ"ל, אעפ"י שיש הרבה מה לשאת ולתן בהוכחותיהם וראיותיהם ביסוד הדין.

והנני חותם בברכת שלו' למר ולתורתו, ולכל יראי ד' וחושבי שמו באמת ובתמים, המצפים לתשועת ד' על עמו ועל נחלתו, במהרה בימינו בקרוב.